ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 15.922.73

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ В УМОВАХ ПСИХІЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ

Бочаріна Н.О.
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

У статті викладено теоретичне дослідження проблеми розвитку особистості дитини в умовах психічної депривації. Виділено особливості депривованого розвитку особистості: сповільненість і дезорганізація розвиту психічних процесів, деформованість самосвідомості, зниженість комунікативної активності. У депривованої дитини присутня нерівномірність й ослабленість психофізичного розвитку. В умовах психічної деривації у дитини не достатньо розвинена емоційна сфері. Ці діти можуть успішно розвиватися за умов систематичної та комплексної психолого-педагогічної роботи, ядром якої має бути особистісно-орієнтоване спілкування дорослого з дитиною.

Ключові слова: психічна деривація, самосвідомість, комунікативна активність, депривована дитина, емоційна сфера.

Постановка проблеми. Проблема особистісного розвитку дитини зі зруйнованими сімейними зв'язками, що виховується в депривaційних умовах сьогодні стала дуже гострою. Сучасний стан українського суспільства, що характеризується політичною й соціальною нестабільністю, радикальними соціально-культурними змінами, станом війни, негативно відбивається на функціонуванні сім'ї як важливому соціально-виховному інституті. Економічна депривація, притаманна більшості українських родин, деформує історично усталені шлюбні зв'язки, викликає виникнення принципово нових проблем, що зумовлюють «відмежування» дитини від батьків, катастрофічне зростання кількості дітей-сиріт та дітей, що залишились без піклування батьків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку особистості в умовах психічної депривації неодноразово викликала підвищений інтерес як у зарубіжних (Дж. Боулбі, М. Раттер та ін.), так і вітчизняних вчених (Л.І. Божович, В.С. Мухіна, Т.І. Юферєва та ін.). Вивченню особливостей психічного розвитку і становлення особистості в закладах інтернатного типу також присвячено низку робіт. Зокрема, цю проблему розглядали: І.В. Дубровіна (вивчення розвитку дітей в інтернатних закладах освіти), Й. Лангмейєр, З. Матейчек (вплив депривації на психічний розвиток дітей), А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих (розвиток особистості в умовах материнської депривації). Даній проблематиці також відповідають роботи вчених, присвячені психосоціальному розвитку дітей, які перебувають у прийомних сім'ях (Г.М. Бевз, В.М. Ослон, А.Б. Холмогорова), особистісним зрушенням вихованців, що є наслідком переживання ними тривалої соціально-психологічної депривації (Г.О. Хомич) та шляхам надання психологічної допомоги депривованій особистості (В.В. Барабанова, Н.П. Іванова, О.А. Заводілкін).

Сучасні дослідники проблеми депривації Я.О. Гошовський, І.В. Дубровіна, С.Ю. Мещерякова, В.С. Мухіна, Г.В. Сєм'я, Є.О. Смірнова, Є.А. Стребєлєва, Т.Н. Щасная, А.М. Прихожан, Н.М. Толстих, Т.І. Шульга, Л.М. Шипіцина, І.В. Ярославська, у своїх наукових працях розглядають фактори, які обумовлюють появу різних видів депривації. Особливу увагу дослідженню явища психічної деривації, як наслідку негативного соціально-психологічного впливу, якого зазнають вихованці закладів інтернатного типу, приділяли Т.О. Басілова, В.І. Брутман, Л.С. Волинець, М.М. Малофеєв, Є.А. Стребєлєва та ін.

Також, актуальними залишаються пошуки шляхів оптимізації особистісного розвитку дітей, позбавлених батьківського впливу, їх соціалізації в суспільстві та активне включення в провідну діяльність. Тому досить гостро для педагогічної та психологічної спільноти постає вирішення питань конструктивних взаємодій з депривованою молоддю під час їх особистісного становлення після етапів кризового розвитку у наслідок материнської депривації та вироблення ефективних механізмів адаптації та соціалізації для конструктивного дорослого життя.

Мета статті: здійснити теоретичне вивчення особливостей розвитку особистості дитини в умовах психічної деривації

Виклад основного матеріалу дослідження. Вплив психічної депривації на розвиток та формування особистості дитини несе за собою різноманітні негативні наслідки. Але, необхідно зазначити, що однакові депривaційні умови по різному діють на дітей різного віку. З віком змінюються потреби дитини, а також сприйнятливість щодо їх недостатнього задоволення.

За даними досліджень, саме перший рік життя має фундаментальне значення для всього подальшого розвитку дитини. Характерні зміни поведінки з боку дорослого (менша чутливість до сигналів дитини, домінування, дефіцит залученості в спілкування, емоційна усуненість) і з боку дитини (скороченість і ослабленість сигналів, менша чуйність на соціальну поведінку дорос-

© Бочаріна Н.О., 2016

лого, знижена ініціативність) з високою вірогідністю можуть привести до порушень взаємодії в системі «мати-немовля», відхиленням і змінам в ході і темпах розвитку дитини [1].

Спілкуючись з дорослим чи граючи з однолітками, дитина локалізує свої тілесні і психічні стани в самої собі, відділяючи «Я» від «не Я». Внаслідок цього поступово складається її уявлення про себе, виникає зародження самосвідомості, яка виявляється у тому, що в цьому віці дитина вже добре впізнає себе у дзеркалі, на фото. Замість висловлень про себе у третій особі і ніби зі сторони, вона все частіше вживає займенник «Я». Ці зміни свідчать про появу психічного новоутворення віку – самосприймання [4].

Вперше ідея негативного впливу на розвиток особистості дитини у наслідок ранніх порушень у стосунках із матір'ю, тобто у депривацiйних умовах виховання була обґрунтована в теорії об'єктних відносин Д. Вінніккот, М. Малер [13].

Б. Лофенфельд встановив, що за результатами розвитку діти з вродженою або рано придбаною сліпотою подібні з депривовано зрячими дітьми (дітьми із закритих установ). Це проявляється у вигляді загального чи часткового запізнювання розвитку, виникнення деяких рухових особливостей та особливостей особистості та поведінки [6].

Дослідниця Т. Левін, яка вивчала особистість глухих дітей із застосуванням тесту Роршаха, виявила, що характеристики емоційних реакцій, фантазії, контролю у таких дітей також схожі з аналогічними особливостями дітей-сиріт з установ [7].

І. Лангмейер і З. Матейчек вважають, що діти, котрі виховуються без матері, починають страждати від відсутності материнської турботи, емоційного контакту з матір'ю з сьомого місяця життя, а до цього часу найбільш патогенним чинником є саме збіднене зовнішнє середовище [8].

За даними дослідження Н.С Денісенкова, Ю.В. Єгошкін, Н.А. Носкової, С.Є. Рижикова, А.А. Ярулова, емоційні реакції дошкільнят і молодших школярів з установ інтернатного типу відрізняються більш високою напруженістю, афективними зривами, великим напруженням емоційної фрустрації, що виражаються в агресії. Умови виховання дитини в закладах інтернатного типу (обмеженість емоційно-ідентифікаційних відносин з дитиною) виступають як несприятливі для розвитку співпереживання, які не сприяють реалізації потреби дитини у визнанні дорослими і однолітками. Діти, які відчувають депривацію, приходячи у школу нездатні знаходити вихід з конфліктних ситуацій, у них переважають реакції по типу самозахисних: ворожість, агресивність по відношенню до оточуючих.

Для дітей, що знаходяться в ситуації депривації, характерна слабка вираженість значущості дружніх зв'язків, відсутність постійних диад і тріад, що носять в основному ситуативний характер. У вихованців закритих дитячих установ ставлення до дорослих визначається практичною корисністю останнього в житті дитини [10].

Одним зі значущих показників розвитку дитини є сфера спілкування. Характеристики повноцінного спілкування дитини з дорослими: ініціативність стосовно старшого, прагнення привернути його увагу до своїх дій; перевага предметної співпраці з дорослим, наполеглива вимога від дорослого співучасті у своїх справах; довірливість, відкритість і емоційність у ставленні до дорослого, прояв до нього любові і відгук на ласку; чутливість до дорослого, до його оцінки та перебудові своєї поведінки в залежності від поведінки дорослого, тонке розрізнення похвали і осуду [1].

Атмосфера відносин, впливів і взаємодії в процесі спілкування, як вказує Б.Д. Паригін, є потужним фактором формування особистості і групових стосунків [11]. В умовах ізоляції у неї немає можливості інтеріоризувати суспільні відносини і перетворити їх на вищі психічні функції. У дітей, які перебувають в установах інтернатного типу, відзначається несформованість навичок спілкування, діти не ініціативні в спілкуванні з дорослим і однолітками.

За даними М.І. Лисіної, спілкування вихованців будинку дитини характеризується збідненим емоційним фоном. Дорослі не так зацікавлено помічають все нове і цікаве, чого навчається робити малюк, який зростає у будинку дитини, не так жваво радіють і засмучуються його діям, не так прагнуть підтримувати його ініціативи. Емоційність дорослого в значній мірі визначає загальний тон дитячої активності, що позитивно чи негативно впливає на її перебіг [9].

Обмежене коло контактів перешкоджає формуванню продуктивних навичок спілкування з однолітками і дорослими і ускладнює формування адекватної картини світу, що, в свою чергу, виявляється суттєвою перешкодою на шляху їх адаптації та інтеграції в більш широкому соціумі.

Наприкінці першої фази дошкільного дитинства, у дітей може з'явитися потреба у співпереживанні дорослого за умов їх аффективно-особистісних зв'язків. Ця потреба має власну наскрізну лінію розвитку протягом усього дитинства, досягаючи в старшому віці найрозвиненішої форми.

Учена І.А. Залисіна порівнювала потребу у співпереживанні у дітей, які виховуються у сім'ї і поза нею. Вихованці дитячого будинку мало здатні на співпереживання. Сімейні діти в експериментальном дослідженні І.А. Залисіної які шукали співчуття у дорослого і однолітків, активно відгукувалися на переживання інших дітей та персонажів казок [5]. Вихованець дитбудинку несміливо шукає відгук на свої переживання, його зусилля спрямовані переважно на отримання від дорослого більшої уваги.

Отже, становлення потреби у співпереживанні (емпатії) зароджується у дитинстві та вимагає розвиненої емоційної сфери, але за відсутності належного підгрунття, емпатія не розвивається чи має дуже низький рівень розвитку.

А. Джерсилд, описуючи емоційний розвиток дітей, зазначав, що здатність дитини любити оточуючих тісно пов'язана з тим, скільки любові вона отримала сама і в якій формі вона виражалася. А. Фройд, досліджуючи розвиток дітей, які осиротіли під час війни і виховувалися у дитячих будинках, виявила, що у підлітковому віці вони не були здатні до виборчого ставлення до дорослих і однолітків. Багато підлітків намагалися встановити такі тісні дитячо-материнські

взаємини з ким-небудь з дорослих, які не відповідали їх віку. Без цього перехід до дорослості ставав неможливим [6].

У депривованої дитини на всіх етапах дорослішання по особливому протікає процес формування самооцінки, саме в умовах депривaційних впливів, діти мало не в кожній справі схильні бачити нездоланні перешкоди, тому що орієнтовані не на своє «Я», а на дорослого. Самооцінка відчуває конфлікт між високим рівнем домагань і невпевненістю у собі, тому більшість дітей не відчувають себе успішними, а дефіцит успіху веде до появи негативного образу «Я». Низька самооцінка закріплює за собою комплекс неповноцінності, що веде до душевного дискомфорту і тривожності [13].

В. С. Мухіна зазначала, що у дитячому будинку вихователі часто звертаються до дітей за прізвищем, а ім'я втрачається при звернені. Як результат – у дитини формується негативне ставлення до свого імені. У наслідок цього дитина не може співвіднести своє теперішнє «Я» з «Я» у майбутньому. Свого індивідуального минулого діти-сироти не пам'ятають, а майбутнє для них не визначено.

Формування самосвідомості дітей-сиріт повністю залежить від умов виховного середовища. Формування «ми-образу», яке відбувається, здебільшого, шляхом ідентифікації (часто негативної) з однолітками, проблеми статеворольової ідентифікації ускладнюють утворення якісно нового «Я-образу» [12].

Учений Л.С. Виготський в своїх працях довів, що реабілітація депривованих дітей має бути акцентована не в бік зміни реакції дитини, а саме – на ліквідацію причин депривації [1]. Тільки у постійному контакті з дорослим можлива інтеріоризація як основний механізм розвитку. Крім того, цей контакт сприяє формуванню в дитині потреби в прихильності до близького дорослого. Девіантна турбота перетворює соціальну «ситуацію розвитку» для дитини в ситуацію неможливості, сприяє виникненню у неї загальної напруги та тяжких афективних станів [2].

На думку Я.О. Гошовського, нехтування депривованою особистістю довколишнім мікросоціумом призводить до появи цілої низки психологічно дискомфортних станів, викривлених і роздроблених компонентів образу «Я», що неминуче відбивається на всій структурі самосвідомості. Чітко простежується самозанурення, пригнічене самокопанння, що реалізується в хиткому й хаотичному образі «Я» та у загальній особистісній дезадаптації [3].

Депривaційні прояви можуть включати характеристики різних відхилень особистісного розвитку дитини. У ранньому дитячому віці депривація приводить до характерних порушень раннього розвитку (відставання в ранньому мовному розвитку, недостатній розвиток дрібної моторики і міміки). У наступні вікові періоди, можуть проявлятися й емоційні порушення у вигляді загальної згладженості прояву почуттів при частій схильності до страхів і тривог, поведінкові відхилення (часті реакції активного і пасивного протесту, відмови, недолік почуттів, дистанції в спілкувані з іншими, ускладнень при спілкуванні).

У дошкільному віці особливостями розвитку особистості дитини виявляється у зниженні інтересу до спілкування і різних форм ігрової діяльності, у структурі протестної поведінки в поєднанні з високою частотою негативізму по відношенню до однолітків, підвищеною конфліктністю, що різко обмежує можливості позитивної соціалізації дітей в організованих групах і залишає їх без необхідних форм психологічної підтримки.

У молодшому шкільному віці як наслідок депривaційного впливу з'являється гіперактивна поведінка, яка визначається відсутністю формуванням механізмів самоконтролю, нездатністю до затримки реакцій з проявами імпульсивності у емоційно-особистісному реагуванні та пов'язаному з ним психоемоційному напруженні, яке відчувають діти.

У підлітковому віці особливостями депривaційного впливу є труднощі самовираження через психотравмуючі переживаня: тривоги, втрати, страх перед невизначеним майбутнім, роздратування по відношенню до однолітків. Одночасно відзначається «поляризація» відхилень поведінки: з одного боку поведінкові реакції з підвищеною дратівливістю, конфліктністю, а з іншого боку з пасивністю, замкнутістю і негативізмом. Неконструктивне спілкування, проблеми з формуванням самосвідомості та потреби самореалізації.

Усі ці наслідки депривованих впливів, якщо не були вчасно усунуті, завдяки корекції, особливо гостро виявляються у юнацькому віці, так як центральним моментом розвитку особистості в юності є розвиток самосвідомості, динаміка саморегуляції образів Я. Оптимальні варіанти особистісного розвитку припускають відносну спадкоємність минулого, сьогодення і майбутнього Я в поєднанні з продуктивним поступальним зміною, яке є не просто рухом у часі життя, а підйомом до нових якостям; при цьому ознакою розвитку, на відміну від просто зміни, стає дозвіл деяких ціннісно-смислових протиріч. У тих випадках, коли процес дорослішання протікає в кризових формах (материнська депривація), динаміка Я приймає інші деструктивні форми.

Отже, депривація є шкідливою на кожному віковому етапі, але найбільш пагубно впливає на дітей-немовлят і дітей дошкільного віку. Чим швидше звільнити дитину від негативного впливу депривації, тим повноціннішим буде весь подальший розвиток особистості.

Дослідження проявів психічної депривації дозволило виділити особливості депривованого розвитку особистості дитини. Вони спектрально різноманітні, основні з них визначаються:

1. У сповільненні і дезорганізації розвитку психічних процесів і процесу становлення орієнтовно-досліджувальної поведінці на ранніх стадіях онтогенезу, зниженні пізнавальних інтересів у розумінні і передбаченні подій, у недостатньому інтелектуальному розвитку.

2. У деформованості самосвідомості, особистісних «викривленнях» і зниженні базової довіри до світу, недостатньої сформованості довільних форм поведінки.

3. У зниженні комунікативної активності і труднощах у встановленні контактів з широким соціумом, порушенні процесу соціальної взаємодії та негативному розвитку «Я –образу».

4. У нерівномірності й ослабленості психофізичного розвитку дитини, зниженні функціональної активності організму внаслідок недо-

статньої сформованості адаптаційного механізму, що може привести до виснаження внутрішніх резервів організму, а у результаті – до дезадаптації у суспільстві і розвитку різного роду психосоматичних захворювань.

5. У соматичній знесиленності, інфантилізмі і хронічних хворобах.

6. У зниженні толерантного потенціалу дитини як складового адаптаційного механізму.

7. У погано розвиненій емоційній сфері, завдяки відсутності позитивного підкріплення з боку дорослого, наявними є млявість емоційних реакцій, агресивність, невпевненість у собі, низький рівень емпатії.

Висновки. Названі особливості породжують «захисні механізми» у сиріт – замість творчого мислення розвивається класифікаційне, замість становлення довільності поведінки – орієнтація на зовнішній контроль, замість вміння самому справитися з важкою ситуацією – тенденція доаффектного реагування, образи, перекладання відповідальності на інших.

Відхилення і затримка розвитку психіки і особистості дитини, які виникли на різних етапах розвитку онтогенезу не є фатальними. Ці діти можуть успішно розвиватися за умов систематичної та комплексної психолого-педагогічної роботи, ядром якої має бути особистісно-орієнтоване спілкування дорослого з дитиною. При правильній організації середовища, в яке потрапляють діти, належному рівні підготовки психолого-педагогічного персоналу, можна уникнути багатьох відхилень, що виникають у дітей-сиріт, які зростають в умовах психічної депривації.

Список літератури:

1. Аксарина Н.М. Воспитание детей раннего возраста / Н.М. Аксарина – М., 2001. – 260 с.
2. Аралова М.П. Психологические особенности общения со взрослыми и сверстниками выпускников школ-интернатов: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / М. П. Аралова. – М., 1991. – 22 с.
3. Гошовський Я. Крос-культурне дослідження депривованої особистості/Гошовський Я // Наука і освіта. Спецвипуск. Психологія особистості: досвід минулого погляд у майбутнє. –2004. – № 6–7. –С.65–67.
4. Данилюк С.В. Развитие личности ребенка в условиях депривации/ Данилюк С.В – М., 1994 – 350 с.
5. Залисина І.А., Смирнов Є.О. Деякі особливості психічного розвитку дошкільників, які виховуються поза родиною/ Залисина І.А., Смирнов Є.О. / / Питання психології – 2005 – № 2. – С. 129-141.
6. Крайг Г. Психология развития / Крайг Г., Бокум Д. – 9 -е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.
7. Козловская Г.В. Нарушения психического развития у детей сирот /Г.В. Козловская, М.Е. Проселкова // Журнал невропатологии и психиатрии С.С. Корсакова. 1995. № 5. С. 52-56.
8. Лангмайер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангемайер, З. Матейчек. – Прага: Авиценум, 1984. – 334 с.
9. Лисина М.И. Психическое развитие воспитанников детского дома/ Лисина М.И., Дубровина И.В. – М., 1990 – 290 с.
10. Марцинковская Т.Д. Дитяча практична психологія: [підручник] / Марцинковская Т.Д. – Москва: Гардарики – 2000 – 375 с.
11. Прихожан А.М., Толстих Н.М. Особливості дітей, які виховуються поза родиною. / / Питання психології. – 1998. – № 2. – С. 80 -86
12. Развитие личности ребенка в условиях депривации: Сб. науч. тр. / МО РИПКРО; Лаборатория психологической диагностики и коррекции / [Под общ. ред. В.С.Мухиной.]- М., 1994. – 60 с.
13. Пиклер Э. Современные формы проявления госпитализма/Пиклер Э. // Особенности развития личности ребенка, лишенного родительского попечительства. Дети с отклоняющимся поведением. М., 1989. – С. 19-26.

Бочарина Н.А.
Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА В УСЛОВИЯХ ПСИХИЧЕСКОЙ ДЕПРИВАЦИИ

Аннотация
В статье изложены теоретические исследования проблемы развития личности ребенка в условиях психической депривации. Выделены особенности депривованого развития личности: замедленность и дезорганизация развития психических процессов, деформированность самосознания, зниженисть коммуникативной активности. У депривованого ребенка присутствует неравномерность и ослабленность психофизического развития. В условиях психической деривации у ребенка недостаточно развита эмоциональная сфера. Эти дети могут успешно развиваться в условиях систематической и комплексной психолого-педагогической работы, ядром которой должно быть личностно-ориентированное общение взрослого с ребенком.

Ключевые слова: психическая деривация, самосознание, коммуникативная активность, депривованый ребенок, эмоциональная сфера.

Bocharina N.A.
Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University of Gregoriy Skovoroda

ESPECIALLY OF THE CHILD'S PERSONALITY DEVELOPMENT IN TERMS OF MENTAL DERIVATION

Summary
The article presents a theoretical study on the development of the child personality in terms of mental deprivation. Peculiarities particularly deprived of personality development, slowness and disorganization developed mental processes, self-consciousness deformation, decline communicative activity. In the child, who have deprived there is present uneven and weakening psychophysical development. In terms of mental derivation of a child is not sufficiently developed emotional sphere. These children can thrive under conditions of systematic and comprehensive psycho-educational work, the core of which should be personality-oriented dialogue with the adult with the child.
Keywords: mental derivation, consciousness, communicative activity, deprived children, emotional sphere.